

ETHIKAI VILÁGREND.

Ha az emberi életet nézzük, semmiesetre sem juthatunk arra a tapasztalatra, hogy az egyes emberek életében az öröm és a fájdalom, a boldogság és a boldogtalanság arányban lenne az illetők jó és gonosz cselekedeteivel, erényeivel és bűneivel, pedig úgy érezzük, úgy sejtjük, hogy ennek így kellene lennie. Úgy hisszük, ez volna igazságos és lényünk legbelsejéből — úgy érezzük, magának a létnek, minden létnek legbelsejéből is — az a meggyőződés tör elő, hogy az igazságosságnak a világon mindenütt, kicsinyben és nagyban egyaránt, állandóan diadalmaskodnia kell. És csodálatos dolog: ettől a hitünktől nem tághatunk; mert ha még minden tapasztalatra cáfolma is hitünkre és hogyha minden száj szüntelenül az ellenkezőjét hirdetné is, akkor sem tudnók elhinni azt, hogy a világ fölött az igazságtalanság uralkodik — és nem az igazságosság.

Nem hiszem, hogy tévednénk, ha azt állítjuk, hogy minden erkölcsi tartalmú világfelfogás — vallás és filozófia egyaránt — jó részt ennek az emberi lélekben kiírthatatlanul benne levő erkölcsi szükségérzetnek köszöni létét. Mert él bennünk az Isten: azért keressük őt mindenütt és mindenben, s mert él bennünk az Isten: azért találjuk is meg őt mindenütt és mindenben. S ez által mintegy túl nővünk magunkon, önmagunk fölé emelkedünk, valójában minden dolgok fölé emelkedünk, oly magasságokba emelkedünk, ahonnan megérthető minden dolgok értelme és célja, ami nem lehet más, mint amit legkülönbnek és legnemesebbnek kell tartanunk: *ethikai*. Ebbe a magasságba a tapasztalatból kiindulva, fokozatosan emelkedve jutunk el — az ész és értelem vezetése mellett ugyan, valójában azonban a szív mindenható erejével, úgy amint az Írás mondja: „Boldogok, akiknek szívek tiszta, mert ők az Istent meglátják“, — vagy amint *Vauvenargues* mondja: *les grandes pensées viennent du coeur*.

Rousseau-tól ered az a gyönyörű tanítás: úgy kell élnünk, hogy kívánjuk, hogy létezzék az Isten. Az igazságosságba vetett hitünk, ez az ember legmélyéből, talán minden létező legmélyéből előtörő megingathatatlan hitünk, bizonyára hathatós argumentum az Isten léte mellett.

Széltében ismeretes minden körökben *Voltaire*-nak mondása: *Si Dieu n'existait pas, il faudrait l'inventer*. S bár frivolnak látszik ez a mondás, mégis lehetetlen nem éreznünk annak mély értelmét, — de különben is: semmiképpen sem frivol ez a mondás, ha annak kevésbé ismert folytatását is szemügyre vesszük: *mais toute la nature nous crie qu'il existe*. — Milyen gyenge és halk azonban a nagy természet lehangosabb szava is ahhoz az erőteljes, állandó követelményhez képest, amely az emberi lélek legbelsejéből tör elő s állandóan, semmitől vissza nem rettenve követeli mindenütt a legnemesebb ideálok uralmát, — éppen mindenütt a világban követeli az erkölcsi világrendet a fizikai világrenddel szemben, követeli Istent szemben a véges dolgoknak végtelenbe nyúló világával s nem tud megnyugodni sehol és sohasem — csak

Istenben, a legnemesebb ideálok mindeneket átható és mindenek felett levő uralmában.

*

Ha a *természet* működését nézzük, úgy első szempillantásra is egészen nyilvánvalónak, magától értetődőnek kell tartanunk, hogy itten fel sem vehetjük az érdem és a bűn kérdését. A természetnek nincsen semmi bűne sem, aminthogy a természet soha, sehol és semmiképpen sem szerezhet érdemet. Erkölcsi fogalmak, úgy látszik, egyáltalában nem alkalmazhatók a természetre. Ha az élettelennek tartott természetet vesszük szemügyre, úgy szemellátható értelmetlenséget cselekszünk, ha azt kérdezzük, vajjon lehet-e erkölcsi fogalmakkal kapcsolatba hozni a természet működését. Mondom, ha az élettelennek tartott természet működésének körén belül maradunk, egészen bizonyos az, hogy első pillanatra is esztelennek tűnik fel nekünk a természet működésébe erkölcsi fogalmakat keverni. Ugyan minő erkölcsi fogalommal hozhatjuk kapcsolatba azt, hogy az égitestek elliptikus, parabolikus, avagy hyperbolikus pályát futnak meg? Lehet-e szó arról, hogy valamely bűn avagy erény okozza azt, hogy a testek vonzása egyenes arányban áll tömegükkel és fordított arányban áll távolságuk négyzetével? Lehet-e komolyan szó arról, hogy a fizikai és a kémiai jelenségek észszerűen visszavezethetők lehetnének erkölcsi ható okokra? Énnél esztelenebb dolog igazán csak az lenne, ha a matematikai szükségességben és consequentiában is erkölcsi okozások után szimatolnánk. Ha mondjuk annak okát, hogy $2 \times 2 = 4$, vagy hogy a háromszög belső szögeinek összege 180° , vissza akarnók vezetni erkölcsi okokra, vagy erkölcsi elvekre.

De nem folytatom tovább, mert nem kétséges, hogy ezen az úton legjobb esetben is üres számmisztikához juthatunk el csupán, de semmiesetre sem tudjuk megtalálni a kapcsolatot a természet és az erkölcs, a natura és az ethika, a physis és az ethos között.

Magától értetődőnek látszik, hogy az élettelennek tartott természet magában véve épp oly kevésbé tűr meg erkölcsi kategóriákat, mint akárcsak a matematika vagy logika. Mindez azonban természetesen nem zárja ki, hogy a természet működése — akár a maga egészében is — erkölcsi célokat is szolgálhasson, mint akárcsak a matematika és logika is.

*

Az exakt tudomány a természetmagyarázatból a kauzalitáson kívül minden más szempontot kiküszöbölt s ez által reá lépett arra a királyi útra, amelyen állandóan előrehaladva oly rendkívül nagy és értékes eredményeket ér el, amelyek a természettudományokat minden dicsőretekre érdemessé teszik. Az exakt tudomány a *teleológiai* szempontot is kiküszöbölte a természetfelfogásból, úgy gondolván, hogy egészen tudományos és exakt felfogás mellett a természeti jelenségek csakis okaikból magyarázhatók, — mert a természetnek célok szerint való magyarázása és értelmezése poetikus, kalandos

szertelenségekhez vezet, — tehát legjobb esetben is elvezet a tudománytól — és csak kétes értelmű költészetet alkot.

Ilyen megfontolások alapján, az egyedül jogosultnak elismert exakt tudomány szempontjából a természetet a morálisnak kell tartanunk. A természetnek ilyenképpen való felfogása és ilyenképpen való tekintése nem sérti erkölcsi valónkat, — mindaddig nem sérti, amíg csak az élettelen természet-ről van szó. Ha a természetbe azonban bele helyezzük az életet és az embert is, — aminthogy okvetlenül bele kell helyoznunk, mert hiszen tényleg benne vannak — akkor, akkor ... már nem elégedhetünk meg ezzel „az érdeknélkül való”, ezzel az „erkölcsmentes” természettel; akkor bizony nyugtalanság tölti el egész valónkat, ha tekintetünket a természet romboló erőire szegezzük, amelyek ész és értelem nélkül látszanak működni, mitsem törődve semmiféle étellel és szenvedéssel, semmiféle emberi érdekekkel, emberi boldogsággal sem. Nyugtalan háborgásunk talán megnyugodnék, ha a természet működése is — minden exakt természettudományi felfogás mellett és ellenére — valamiképpen visszavezethető lenne erkölcsi kategóriákra.

És most megint csak azt mondjuk, hogy ez a fölfogás sem zárja ki, hogy a természet működése akár részleteiben, akár a maga egészében ne szolgálhasson erkölcsi célokat. — Mintha a természet és erkölcs között levő incongruentia miatt zúgolódó emberekhez szólna Kant, akinek bölcs mondásából némi korholást is kiérzünk:

Als Menschen, die geboren waren, um zu sterben, können wir es nicht vertragen, dass einige im Erdbeben gestorben sind, und als die hier Fremdlinge sind und kein Eigentum besitzen, sind wir untröstlich, dass Güter verloren worden, die in kurzem durch den allgemeinen Weg der Natur von selbst wären verlassen worden.

Kant, mint akárcsak a stoikusok, mindannak fölé emelkedik, „ami nincs hatalmunkban” s ami bölcset és tudatlant egyaránt érhet; oly erkölcsi magasságokba emelkedik, ahonnan letekintve az egész természet *adiaphoromá* zsugorodik össze — és a natura eszközüvé válik az etikának:

So ist der Mensch im Dunkeln, wenn er die Absichten erraten will, die Gott in der Regierung der Welt vor Augen hat. Allein wir sind in keiner Ungewissheit, wenn es auf die Anwendung ankommt, wie wir diese Wege der Vorsehung dem Zwecke derselben gemäss gebrauchen sollen. Der Mensch ist nicht geboren, um auf dieser Schaubühne der Eitelkeit ewige Hütten zu erbauen. Weil sein ganzes Leben ein weit edleres Ziel hat, wie schön stimmen dazu nicht alle die Verheerungen, die der Unbestand der Welt selbst in denjenigen Dingen blicken lässt, die uns die grössten und wichtigsten zu sein scheinen, um uns zu erinnern: dass die Güter der Erden unserm Triebe zur Glückseligkeit keine Genugtung verschaffen können!

*

Az élet és az élettelen természet — és az ismert-élet legmagasabb fokán: az ember és a természet — igazában kölcsönösen nem lehet

közömbös egymással szemben. Úgy látszik, bizonyos függési viszony van az élő és az élettelen természet között s így kölcsönös közömbösségről nem beszélhetünk akkor sem, ha a természet maga közömbös is lenne minden étellel szemben. És semmiesetre sem mondhatjuk azt sem, hogy az embernek semmi köze sem volna a természet-hez; hogy az ember és a természet úgy állanának egymással szemben mint teljesen *közömbös idegenek* . . . Tehát nem is mint *jó barátok*, de nem is mint *ellenségek*, mert a jó barátok és az ellenségek egyaránt nem közömbösek egymásnak és egymással szemben.

*

Az az állítás, hogy az élet világa — és legfelsőbb fokon: az ember világa — közömbös lehetne a természettel szemben, már első pillanatra is tarthatatlan hamis állításnak látszik. A szemmel látható, le nem tagadható igazság éppen az, hogy az embert rendkívüli módon érdekli — és pedig nemcsak theoretikus szükségérzetből, hanem existenciális érdekből is — a természet; az embernek a természet után kell igazodnia, ha boldogulni akar az életben. A természet után kell igazodnia az embernek és tényleg a természet után igazodik is, ezt a „kell“-t, ezt a szükségyszerűséget ésszel fel is éri s így ez a szükségyszerűség ő benne tudatossá válik.

De tudattalanul is egészen bizonyosan — s ez amolyan közismert triviális igazság — a természet után kell igazodnia és tényleg ezután igazodik is minden élőlény ezen a világon. Valahogyan olyan módon, ahogyan ezt Spencer is képzei, akitől az életnek oly sokat mondó meghatározása származik: *the continous adjustement of internal relations to external relations*.

*

Semmiesetre sem kockáztathatjuk meg azt az állítást, hogy az élőlényeknek s köztük elsősorban az embernek semmi közük nem lenne a természethez. Ezt az állítást épp oly kevéssé és a siker épp oly kevés reményével bizonyíthatnók be, mint azt a másik — ehhez hasonló, csak még általánosabb értelmet kifejező — állítást, hogy az *én*nek semmi köze sincs a *nem-én*hez, hogy én és a világ közömbösek lehetünk egymással szemben, mert hisz semmi közünk sincs egymáshoz.

Egyáltalában nem feltétlenül szükséges a „solipsismus világ-sírájába“ bele temetni minden dolgokat, hogy megértsük azt, hogy a világ összes dolgai voltaképpen tudatbeli valóságok, hogy tehát igenis a *tudattól* függnék a világ dolgai — és hogy a világnak ott van a határa, ahol a tudatnak van a határa.

*

A természetes, naiv és egyben filozófiátlan gondolkozás nemcsak azt nem engedi meg, hogy az *én* és a *nem-én*, a gondolat és a lét olyannak tekintessenek existenciális szempontból, mint amiknek kölcsönösen igen nagy jelentőségű az egymással való relációjuk; de azzal a felfogással sem tud megbékélni, hogy az én és a nem-én, én

és a világ, az öntudat és az ettől függetlennek tartott valóság mint egyenjogú faktorok állíttassanak egymás mellé. Attól a gondolattól pedig, — amely filozófiailag ugyan kifogástalan s minden bizomnyal egyike a megcáfolhatatlan igazságoknak — hogy minden valóság voltaképpen tudatbeli valóság: mint monstruosus gondolattól, amit józan ésszel nem lehet megérteni, elfordul a közönséges, józannak nevezett gondolkozás.

*

És mostan az elmondottak után, — anélkül, hogy állást foglalnánk a kérdésben, — megint megismételjük azt a magától értődőnek tekintett igazságot, hogy a természet és az élőlények, határozottan és különösen pedig: az ember és a természet között nincsen olyan reláció, amely erkölcsi kategória alá volna vonható. Általánosságban ezt a gondolatot így is kifejezhetjük: a *természet amorális*.

*

A közönséges gondolkozás nem is titkolja, hogy — ellentétben minden helyes filozófiai kiindulási alappal — az „igazi” kétségbe nem vonható valóságból — az objektívnek vélt, a szubjektumtól semmiképpen sem függő valóságból — indul ki és a szubjektumot mindenestül elsüllyeszti az objektív valóságba.

Ha a mélyére nézünk ennek az objektív valóságnak, azt találjuk, hogy ez voltaképpen maga az *amorális természet* — s igazában ebbe az amorális természetbe süllyesztünk el mindeneket, az ember világát, a kultura világát s az eszményektől, a legnemesebb eszményektől átitatott, áthevített és irányított erkölcsi világtrendet is.

E szerint a felfogás szerint dehogy is egyenjogú a gondolat a léttel, az alany beleesik a tárgyba s a természet elnyeli mindeneket. Az *Oupnekhtá*-nak eredetileg egészen más értelmet kifejező tanítása ilyen értelmű jelentést nyerne e mellett a naiv felfogás mellett, amely felfogás nemcsak minden egyéniség temetője, de igazában minden alanynak is sírja és egyben mindent elnyelő sírja mindannak, amit közönségesen szellemnek és a szellem alkotásának tekintünk. *Hae omnes creaturae in totum Ego sum, et praeter Me ens aliud non est et omnia Ego creata feci*. Igen, szóról-szóra elismételheti ezt a grandiozus mondatot a természet, a *rerum magna parens* is, aki nemcsak szüli, de fenntartja is az összes lényeket, látszatra bármennyire önállósítanak is azok magukat tőle annyira, hogy önteltségükben mintha szembehelyezkednének a természettel, amellyel szemben *egyenjogúnak*, majd mihamar *többjogúnak* s végül *egyedül jogosnak* tekintik magukat.

Nézetünk szerint igen nagy jelentőségű, mély értelmű, le nem tagadható, megcáfolhatatlan igazság van abban az állításban, hogy minden ismert fizikai valóság bele tartozik a természet világába. Ilyen fizikai valóság minden élőlény is — és mint ilyen természetesen teljes mértékben bele tartozik a természet világába, amint még nevezik ezt a világot, a *fizikai világtrendbe*. Hogy ez a fizikai világtrend van, hogy ez a fizikai világtrend létező valóság, ez olyan igazságnak

tűnik fel, amit bizonyítani is felesleges. Annyira, hogy nagyon sokak szemében — és pedig, amint szellemesen mondják és mondhatják is: a műveletlen nagy tömeg szemében — és a művelt nagy tömeg szemében — csakis a fizikai világrend ismertetik el egyedüli valósnak.

*

A filozófiát köztudomás szerint, igen sokféleképpen lehet értelmezni. Egyik értelmezése mindenesetre az is, hogy a filozófia az emberi szellem ama grandiózus, nagy horderejű, a legnagyobb horderejű vállalkozása, amely az emberi ész és erő minden rendelkezésre álló eszközeivel be akarja bizonyítani az *ethikai világrend* létét.

*

A fizikai világ léte első pillanatra is olyasvalaminek tűnik fel, ami magától értődő, kétségbevonhatatlan, bizonyításra és bizonyítgatásra nem is szoruló valóság. Sőt ha valami kérdésesnek látszik, akkor az a kérdéses: vajjon van-e ezen a világon kívül más valami is? Egészen általánosságban azt lehetne mondani, hogy az minden kétségen felül állónak ismertetik el, hogy a fizikai világ létezik, kérdéses csak az lehet, vajjon e mellett a világ mellett van-e egy másik világ is? Ez a kérdés nyilvánvalóan egyszersmind a materializmus kérdése is. De nemcsak ez. Még materialisztikus világfelfogás mellett is joggal beszélhetni lelki jelenségekről, sőt nemcsak lelki jelenségekről, hanem ethikai követelményekről is, csak hogy materialisztikus felfogás mellett mindez valami módon visszavezetendő magára az anyagra. Hogy ezzel a visszavezetéssel adós marad nekünk a materializmus, az olyan tény, amit talán felesleges is bővebben bizonyítgatni. De azért materialista felfogás mellett is egészen csodálatos jelenséggel kerülünk szembe. Az ember-világ is természetesen a materia világa e mellett a felfogás mellett. Az ember világa pedig tele van nemcsak úgynevezett lelki jelenségekkel, de erkölcsi jelenségekkel is (jó, rossz, erény, bűn, büntetés, kötelesség érdem), tehát a materia képes nemcsak lelki, hanem ethikai jelenségeket is produkálni. A materia a maga fejlődésében mindannak produkálására képesnek látszik, amire eddig csak a szellemet tartották képesnek.

De azért mégis természetesen a lelki jelenségek világa más mint a fizikai jelenségek világa.

Odavetve nem mulaszthatjuk el, hogy annak a meggyőződésünknek is megadjuk kifejezést, hogy ha felvetjük azt a kérdést, melyik a feltétlen realitású világ: a fizikai jelenségek világa-e, amely a természettudományi elgondolás és a metafizikai materializmus szerint is voltaképpen a quantitásnak a világa, avagy a lelki jelenségek világa-e a letagadhatatlan, kétséggel nem illethető realitás, úgy minden habozás nélkül azt kell mondanunk, hogy a kettő közül a lelki jelenségek, a kvalitások világa, az igazán feltétlen realitású világ. Az a fájdalom, amit a fogfájás jelent nekem, nagyobb, határozottabb, letagadhatatlanabb és eldispu-

tálthatatlanabb realitással bír, — mint akár az összes kolosszális égitesteket együttvéve jelentő csillagtenger.

De ez alkalommal nem akarjuk felvetni azt az egyébként rendkívüli módon érdekes kérdést, hogy vajjon a lelki jelenségek vezethetők-e inkább vissza fizikai jelenségekre, avagy fordítva, — csupán csak le akarjuk szögezni azt az igazságot, hogy a lelki és a fizikai jelenségek alapján különböznek egymástól és a tudomány mai állása szerint egymásra vissza nem vezethetők.

Első pillanatra is igazat kell adnunk Paulsen Frigyes amaz állításának, hogy azt, aki azt állítja, hogy a gondolat is, mint minden fizikai jelenség: mozgás, azt nem lehet megcáfolni, nem lehet pedig azért megcáfolni, mert nyilvánvaló abszurdumot állít, aminek helytelenségét és tarthatatlanságát mindenki azonnal belátja.

Nem akarunk belemenni a materializmus cáfolatába, csupán annyit akarunk leszögezni, hogy lelki jelenségek igenis vannak és hogy ezek a lelki jelenségek különböznek a fizikaiaktól — és hogy a lélektan semmiesetre sem kebelelezhető be a fizikába, még akkor sem, ha csak az anyag léteznék is egyedül az egész mindenségben, tehát ha szellem avagy lélek seholsem léteznék ezen a világon, mondom: ez esetben is lennének lelki jelenségek s ez esetben is lenne lélektan, ha talán amolyan „lélek nélkül való lélektan” is.

A dolog tehát úgy áll, — ez tapasztalati tény és a tapasztalattól való igazság is, — hogy letagadhatatlan bizonyossággal vannak lelki jelenségek a fizikaiak mellett, amelyeket eddigelé még senkinek sem sikerült visszavezetni a fizikai jelenségekre, avagy akár arra a végső valóságra, amiből a materialis felfogás szerint minden állana.

*

Az a világ, amiben élünk, egészen csodálatos világ. Ez a valóságok világa. A valóságok világában vannak fizikai jelenségek és vannak pszichikaiak. Testiségünkkel nyilvánvalóan a fizikai valóságok világához tartozunk, míg a lelki jelenségek, amelyek a tudatom közvetlenségében vannak, arról tesznek tanúbizonyságot, hogy igenis én bennem olyan jelenségek, helyesebben folyamatok is lejátszódnak, amelyek nem tartozhatnak és tényleg nem is tartoznak a fizikai jelenségek közé.

Mindezen kívül és mindezen felül elmondhatjuk azonban, hogy az emberi lét egyáltalában nem merül ki a testi és lelki jelenségek valóságában. Azt szokták mondani, hogy a létezőn kívül és talán e felett van egy világrend, amely értelmet, célt, jelentőséget adna magának a létnek is. Ez az *értényesség világa*, az igazságnak, szépségnek és jósnak a világa, ami nem arról ad nekünk felvilágosítást, ami van, ami a tér- és időbeli világban a végtelen ok-okozat láncolatsor keretében megvalósul és elmúlik, — hanem felvilágosítást ad nekünk arról a világról, aminek meg kellene valósulnia s amely igazában minden tökéletesség ősforrása, biztosítéka magának az örök tökéletesedésnek, amely felé nemcsak minden lét tendál ezen

a világon, de amely egyszersmind egyedül képes jelentést, értelmet és célt kölcsönözni a tapasztalati létezők világának is.

*

Amit most mondani fogok, az egészen biztosan téves állítás, de azért mégis elmondom, mert alkalmas arra, hogy illusztrálja azt a gondolatot, amit ki akarok fejezni. Sokan úgy vagy olyanszerűen és olyanszerűnek képzelik a természettörvényeket, mint amelyek mintegy a valóság városa felett lebegnének s amelyek követést követelően megszabnák és meghatároznák a természeti jelenségek lefolyását. Mondom: ez a felfogás egészen biztosan téves s nemcsak abba a nagy metafizikai principiumba ütközik bele, hogy *entia sine necessitate non sunt multiplicanda*, de olyan dualitást visz be a valóság világába, ami semmivel sem igazolható — és igazában mit sem magyaráz. De azért mégis vannak természettörvények, nem olyképpen, mintha ezek a valóság világában valaminő módon léttel bírnának, hanem valahogyan más módon, de olyan módon, hogy ezekről az emberi értelem tudomással bír.

Ilyen tudomással bír azonban az ember nemcsak a természet törvényeiről, amelyek szerint a természet jelenségei lejátszódnak látszanak, vagy talán tényleg le is játszódnak, de ilyen tudomása van az embernek arról is, hogy cselekvéseinek, sőt még akarásának is *milyennek* kell lennie. Milyennek *kellene* lennie. Milyennek *kellene* lennie? A természet jelenségeinél ugy-e nem beszélhetünk így? Csak akkor beszélhetnénk így, ha helytelenül értelmeznők a természet törvényeit. Ha azt tételezhetnők fel a természetről, hogy esetleg ellene is szegülhetne a természet törvényeinek. Ami bizonyára esztelen feltevés, esztelen pedig azért, mert a természettörvények nem úgy léteznek, mintha ezek előírások módjára a természet felett lebegnének. Csak természeti jelenségek vannak — s ezeknek a természeti jelenségeknek az emberi értelemben valami módon való visszatükröződése, rendszerbe foglalása a természeti törvény. Talán olyan módon, amint Helmholtz gondolja, aki szerint: *Naturgesetze sind Gottungsbe-griffe* — vagy talán még helyesebben olyanképpen, amint Liebm ann mondja: *Naturgesetze sind Gottungsurteile* . . .

De a szépség, az igazság és a jószág szabályai, úgy látszik nem ilyenek, hanem olyanszerű, a tapasztalati világ léte felett levő érvényességek, mint amilyenek a *platon*i eszmék. Ezek a platoni eszmék olyan értékeket revelálnak nekünk, amilyent a tér- és időbeli véges jelenségeknek, a mulandóság világának dolgai, nem nyújthatnak. — Viszont úgy áll a dolog, hogy ezek az értékek — s ez értékeknek a tér- és időbeli véges dolgok határtalan világában való megvalósításai — adnak jelentést, értelmet, célt és értéket a jelenvaló, valóságosnak tartott világnak is. S ez az, amiről ismert világunkban *csak* az embernek van tudomása. A világ csodálatossága, rejtélyessége ime az ember világában megkétszereződik.

*

Ha a külvilágot tekintjük, úgy ezzel a világgal szemben egészen értelmetlenné látszik követelésekkel fellépni. A külvilág olyan, ami-

Ilyen. Az emberi ész ezen a téren legfeljebb is csak a tények pártatlan, objektív megismerését ambicionálhatja. Ez is nagy dolog. Sőt sokak szemében ez a legnagyobb dolog, mert ez az ismeret képesít bennünket a természet legyőzésére, képesít bennünket arra, hogy a természetet alá vessük akarataunknak, persze úgy, hogy ellessük titkait s hogy megtanuljuk fogásait, de azért a természet jelenségei ezután is épp úgy játszódnak le, mint annakelőtte, mint akkor, amikor mondjuk, semmiféle emberi intelligencia nem ismerte törvényeit, titkait. Nem is kívánjuk azt a természettől — ez első hallásra is esztelennek tűnik fel — hogy kívánságunknak, vágyainknak, előírásainknak, szabályainknak engedelmeskedjék. Ilyen daemonikus erővel nem rendelkezünk s minket magunkat döbrentene meg leginkább, ha önmagunkban ilyesmit találunk, vagyha ilyesmit látnánk a természeti jelenségek világában.

Az emberi világban, illetőleg abban a világban, amelynek léte elengedhetetlen előfeltétele az ember maga, — mert ez a világ csak az ember által létesülhet, mert ennek létesítésére a természet (még az élő természet is) az ember nélkül elégtelennek bizonyult — a szépségnek, igaznak és jónak világában, egy szóval: a kultúra világában egészen más kép tárul elénk. Itt igenis fellépünk ilyen követelést parancsoló követelésekkel — és nem kérdezősködjünk arról, vajjon megvalósíthatók-e ezek a követelések avagy nem, és igenis ezeknek mintegy megvalósítását követeljük. Aminthogy a lét legmélyebb lényegéig hatolva s ezen a szilárd alapon állva — s a lét legmagasabb céljáig előrehaladva, végtelen mélység és végtelen magasság között szilárdan állva — úgy hisszük a lét velejét és értelmét ragadjuk meg a kultúra kategorikus imperatívusában: amikor a legnemesebb ideálok megvalósítását követeljük.

Tudománytalan, tudományelőtti-e ez a felfogás, avagy jogosult? A természetre vonatkozólag ilyen avagy ehhez hasonló követelés tudománytalanak s talán tudományelőttinek is látszik. De úgy látszik, egészen másképpen áll a dolog az ember-világban. Lehetséges-e ez? Hát nem tartozik az ember is a természethez, még akkor is, ha ő benne csakúgy mint a többi élőlényekben, a holt anyagban ki nem mutatható lelki jelenségek is lejátszódnak? Felette, kívüle van-e az ember a természetnek? Miért? Honnan veszi, honnan veheti ehhez a jogcímet? Vajjon nem járunk-e hamis nyomokon, amik bennünket messze eltávolítanak az igazságtól?

Revideáljuk megint gondolatainkat. Mi is csak az az ember-világ? Miben különbözik, ha különbözik, a fizikai világrend az *erkölcsi világrendtől*?

A világ valóban nemcsak dolgok és események halmazata, hanem dolgoknak és eseményeknek rendje. A rendet feltaláljuk a fizikai világban, a természet világában is. Megtaláljuk pedig ezt a rendet különösképpen a térbeli világban, amely világra nyilvánvalóan érvényesek a geometriának törvényei. De nemcsak a testi világ egymásmellettségében nyilatkozik meg a rendet jelentő törvényszerűség, hanem ilyen rendet jelentő törvényszerűség nyilatkozik meg a testi világ egymásutánjában lejtszódó eseményekben is. E tekintet-

ben, úgy látszik, semmi különbség sincs az élő és az élettelen természet között, csupán az ember vindikál magának különálló helyet az akarati aktusnál és cselekvésnél. Az egész mindenségre, mindenestre az egész fizikai mindenségre érvényesnek ismertetik el a kauzalitás elve, minden tudomány principiuma, amint még joggal nevezik ezt az elvet: az *indukció axiómája*. De még ennél is tovább mehetünk, úgy látszik, nemcsak a fizikai valóság világában bir érvényességgel a kauzalitás elve, hanem a lelki jelenségek világában is — csak éppen az emberi akarat és cselekvés világában válik kérdésessé. Kérdéssé válik két szempontból: 1. azért, mivel nem bizonyítható minden kétséget kizáró módon a kauzalitásnak kizárólagos uralma és 2. azért, mivel egész erkölcsi öntudatunk tiltakozik az ellen, hogy ezt a nagy, úgy látszik, a világok felett uralkodó principiumot elismerjük az emberi akarás és cselekvés világában is.

Nem kérdéses, hogy egyik szempontból sem tehetni helyt álló ellenvetést a kauzalitásnak érvényessége ellen az emberi akarat és cselekvés világában.

Legújabban Bergson próbálkozott meg azzal a nagy problémával, hogy az emberi akarat és cselekvés szabadságát megmentse, hogy az emberi akaratot és cselekvést „felszabadítsa a német filozófia vaspáncélja alól”. Úgy hisszük azonban, ez a vállalkozás neki sem sikerült, ami meg sikerült neki, voltaképpen a probléma félreértése alapján sikerült csak, mert úgylátszik ez a vállalkozás egyáltalában senkinek sem sikerülhet . . .

Úgy gondoljuk, Bergson nem vette figyelembe, hogy az akarat szabadság nagy filozófiai problémája ottan kezdődik, ahol az akarás és cselekvés teljes congruentiája már megvan.

C'est de l'âme entière, en effet, que la décision libre émane; et l'acte sera d'autant plus libre que la série dynamique à laquelle il se rattache tendra davantage à s'identifier avec le moi fondamental . . .

Bref, nous sommes libres quand nos actes émanent de notre personnalité entière, quand ils l'expriment, quand ils ont avec elle cette indéfinissable ressemblance qu'on trouve parfois entre l'oeuvre et l'artiste . . .

En un mot, si l'on convient d'appeler libre tout acte qui émane du moi, et du moi seulement, l'acte qui porte la marque de notre personne est véritablement libre, car notre moi seul en revendiquera la paternité.

E nyilatkozatok legalább is megerősíteni s igazolni látszanak állításunkat, hogy a Bergson vállalkozása sem mondható eredményesnek és sikerültnek.

Ami ezen a téren sikerülhet, azt megtette és el is érte a német filozófia, amikor az akarat szabadságának kérdését a metafizikai síkból átvetítette az ismeret-elmélet síkjára. De ez a kérdés nemcsak metafizikai kérdés, vagy legalább is nemcsak olyan kérdés, ami csak a metafizikát érdekli, de nem is csak ismerettani kérdés, vagy legalább is nemcsak olyan kérdés, ami csak az ismerettant érdekli; ha-

nem egyszersmind ethikai kérdés is, vagy legalább is olyan kérdés is, ami az etikát rendkívüli módon érdekli, ami miatt aztán az ember erkölcsi öntudata valóban felháborodik és nyugtot nem talál. Amit Dubois-Reymond mond a hét világrejtélyről tartott világhírre emelkedett beszédében, az szóról szóra igaz ma is:

Aber auch der entschlossenste Monist vermag den ernsteren Forderungen des praktischen Lebens gegenüber die Vorstellung nur schwer festzuhalten, dass das ganze menschliche Dasein nichts sei als eine Fable convenue, in welcher mechanische Notwendigkeit dem Cajus die Rolle des Verbrechers, dem Sempronius die des Richters erteilt, und deshalb Cajus zum Richtplatz geführt wird, während Sempronius frühstücken geht.

És mégis azt kell mondanunk: nincs, mert nem lehet kivétel a kauzalitás törvénye alól — sehol, de sehol sem a tapasztalati világban, a mi világunkban, tehát a lelki jelenségek világában sem, tehát az akarat világában sem. Nincs és nem lehet kivétel ez alól az elv alól akkor sem, amikor az ember kulturát létesít, vagy mondjuk — kissé pantheisztikus színezettel — akkor sem, amikor az emberi ész és erő közvetítésével az igaznak, szépnek és jónak gyönyörűsége világa pompázó virágzásnak indul, amely pompázó virágzás sokak szemében egyenesen magának a létnek értelmét fedné fel. Hogy sehol és soha sincs kivétel a kauzalitás elve alól, ezt minden egyes konkrét esetben semmiesetre sem tudjuk mindig bebizonyítani, de ez nem is fontos; azért nincs kivétel a kauzalitás törvénye alól, mert ilyen kivétel nem lehet. Ha meg mégis volna ilyen kivétel, az előtt megállana az emberi ész, mert ezzel a kivétellel úgy sem kezdetne semmit sem, ez esetben az emberi ész értelmetlen csodával állana szemben, amit semmiféle emberi kategóriával nem tudna megvilágítani.

Azt a kettősséget, amely ezen a téren egyaránt fenyegeti az emberi ésszt és a természetet, visszautasítjuk, amennyiben az embert is belehelyezzük a fizikai világrendbe s azt hisszük, hogy a fizikai világrend törvényei reá nézve is érvényesek — s ha azt látjuk, hogy a tapasztalati világban nemcsak fizikai, hanem lelki jelenségek is vannak, úgy ezeknek elismerése mellett is ragaszkodnunk kell ahhoz, hogy ezekre a lelki jelenségekre is minden fentartás nélkül érvényesnek kell lennie a tapasztalati világra általában érvényes törvényszerűségnek, jelen esetben a kauzalitásnak. Az itt és ott fel-felbukkanó dualizmust visszautasítjuk. Ha meg ezt tesszük, hol találjuk meg az erkölcsi világrendet? Pedig az erkölcsi világrend szembehelyeztetik a fizikai világ rendjével — és igazában ebbe a világba tartoznék az ember, azt állítván, hogy neki itt van igazi hazája, hogy a természet neki csak „mostohája“, ahol sem nem keresi, sem nem találja meg vágyainak kielégülését... Az ember, a magasabbrendű ember — és minden ember a lehetőség szerint ilyen magasabbrendű ember óhaját lenni — szégyelné is magát, ha más célja, más rendeltetése, életének s emberi törekvéseinek más jelentősége és értelme nem volna, mint a fizikai prosperálás. Igen: az ember fizikai lény, érzéki, de egyben eszes lény is; ez azt jelenti, hogy *ethikai lény* is, ez pedig azt jelenti,

hogy más világhoz is van köze, mint a fizikai világhoz. Olyan világhoz is van köze, amiről a fizikai világ halvány sejtelmet sem nyújthat.

Hogy ez így van, egyáltalában nem kérdéses: ezt árulja el minden emberi élet és minden emberi törekvés. Nem igaz az, hogy az ember valaha is és valahol is életcéljának csupán az életnek valami módon való leélését tekintette volna. Az sem igaz, hogy bárki is csak éppen fizikai boldogulását keresné az életben. Az *emberi élet* — ha igazán a mélyére tekintünk a dolgoknak s nem elégszünk meg azzal, amit a dolgok felszíne első pillanatra elárul nekünk — mindenütt és minden időben mint eszköz és nem mint cél jelentkezik. Az emberi élet magán túlra utalás magán túlra utal. Az emberi életnek ezt a magán túlra utalását helyesen nevezhetjük, mert helyesen tekinthetjük: a végtelen felé való törekvésnek. Hozzá tehetjük azt is, hogy az ember igazában véges eszközökkel tör a végtelen felé. A végtelen felé való tendálás talán már az ember fizikai léténél is jelentkezik, amikor földi létét a tapasztalat által is lehetségesnek bizonyult határok között gyermekeiben óhajtja meghosszabbítani.

A végtelenség felé való tendálás jelenti egyszersmind az ember ama vágyát is, hogy legyőzze a halált, illetőleg, hogy biztosítsa magának a halhatatlanságot. Ez a cél mindenesetre olyannak látszik, amiért igenis érdemes eszköznek tekinteni az emberi életet. Milyen az a halhatatlanság, ami az emberi élet céljául elfogadható volna? Tekinthejtük-e ilyennek azt a halhatatlanságot, amit az emberek emlékezetében való továbbélés jelent? Avagy az alkotásainkban való továbbélés az a halhatatlanság, amit kíván magának az ember s aminek elérésére eszközül oda adja egész életét? Mindezek a formái a továbbélésnek olyanoknak látszanak szemünkben, mint amelyekhez tényleg elmenekülnek az emberek a halál elől. A halálnál mindenesetre több ez a halhatatlanság is.

*

Ez bizony csak a halott hit halhatatlansága, úgy valahogyan, amint ezt oly szépen mondja Anatole France:

Nous savons que la vie est brève, et, pour la prolonger, nous y mettons le souvenir des temps qui ne sont plus. Nous n'espérons plus en l'immortalité de la personne humaine; pour nous consoler de cette croyance morte, nous n'avons que le rêve d'une autre immortalité, insaisissable celle-là, éparse, qu'on ne peut goûter que par avance, et qui, d'ailleurs, n'est promise qu'à bien peu d'entre nous, l'immortalité des âmes dans la mémoire des hommes.

De nem ezt akarják az emberek. Hanem igazában életük végtelenségét akarják — s a halált az étellel óhajtának legyőzni. Ez fizikailag nyilvánvaló képtelenség. Erre a tapasztalati világ semmiféle példát sem tud felmutatni, de még támpontot sem nyújthat nekünk.

A fizikai világ ismer ugyan öröklétet, de ez az anyag örökléte, ez az anyag halhatatlansága. Talán vannak örök érvényességek is — és annyiban talán az igaz, szép és a jó birodalmában is beszélhetünk halhatatlanságról, örökkévalóságról. És talán ebbe a két birodalomba: az anyag örökkévaló birodalmába és az érvény örökkévaló birodalmába kell belekapcsolódnia az embernek, ha halhatatlan akar lenni. Az ember tudatos célokat kitűző és célokat megvalósító élete az erkölcsi világrendbe tartozik, amint hogy ez az egész világrend olyannak is tekinthető, ami a fizikai világ fölé helyezkedett és magát a fizikai világot minden tekintetben eszközül használja a maga céljaira, olyan célokra, amelyek alkalmasak arra is, hogy értelmet adjanak az egész mindenségnek.

Az erkölcsi világrenddel szemben nemcsak azzal a követelménnyel lépünk fel, hogy harmóniát és kiegyenlítődést létesítsen az egyes emberek életében az erény és a jólét s a bűn és a boldogtalanság között. Ennél sokkal nagyobb és mindeneket átható effectust várunk és követelünk meg az erkölcsi világrendtől, — azt ugyanis, hogy átjárja és áthassa az egész mindenséget, hogy ennek igazában jelentést, célt és értelmet adjon. Az erkölcsi világrend jelenti az örök, soha el nem múló világot, — részben szemben az állandóan keletkező és elmúló világgal, de jelenti egyszersmind azt is, hogy a véges jelenségeknek a végtelenbe nyúló világa is mindenestül beletartozik az erkölcsi világrendbe, talán mint annak kerete, talán mint annak anyaga és talán mint annak eszköze is.

Hegel olyasmit mond, hogy az újkori filozófiával szemben már alig lehet azt a vádat emelni, amit a régebbivel szemben joggal lehetett, hogy kevés van benne az istenségből; ellenkezőleg inkább az a vád emelhető vele szemben, hogy sok van benne az istenségből. Hegel e finom megjegyzése elsősorban a pantheisztikus és *panentheisztikus* felfogásokra áll. Mi úgy gondoljuk, az emberi lélek legbelsejében szunnyadó sejtéseknek adtunk csak gyenge hangon kifejezést akkor, amikor erős meggyőződéssel hirdetjük az erkölcsi világrend létét s az erkölcsi világrendnek a fizikai világrenddel szemben való felsőbbbőségét, amely utóbbinak még létjogosultságát is, olyan szerűen, amint Platon gondolta, csak az erkölcsi idea, a legfőbb erkölcsi valóság adhatja meg.

*

Amit mostan elmondottam, tulajdonképpen általánosan ismert igazság. Nem is egyéb ez, mint önmagunknak minél tudatosabbá válása. Mellékesen megjegyzem, hogy önmagunknak minél tudatosabbá válása a filozófia egyik sokat jelentő meghatározása is. Önmagunknak minél tudatosabbá válása jelenti a nap nagy fényességét, jelenti a tudat napjának kulminálását. Mi mindent jelenthet ez a kulminálás annak a tudatnak számára, amelyben benne van a zenith és a nadir? Azt, amit a tudatosság fényözönében jelent az *erkölcsi*

világrend, aminek nem szab határt sem a hegy, sem a tenger, de még a csillagtenger sem s amit nem korlátoz sem a jelen, sem a múlt, sem a jövő, általában: aminek nem szabhat korlátot a mindent elnyelő idő sem, de még az egyéniség sem. Ez az a világ, amelyben élve, lényünk egész valójával átérezzük, hogy résztveszünk annak az örök világnak életében, amely világot érdemesnek tartjuk a minden korlátokat legyőző örök életre.

Ebben a világban élve, ebben a világban a legnemesebb idálok-tól vezérelve és működve, kilépünk a tér és idő és az egyéniségünk szűk korlátaiból — s ezért nem is aggódunk egyéniségünkért — megértjük, átérezzük s valóban lényünk legbelsejéig áthatva megszívleljük azt a mély bölcseséget tanító indus intést:

„Lelkükben jegyezzék meg: nincs itt semmiféle sokság és halálról halálra bolyong az, aki itt sokságot pillant meg“.

(Budapest.)

Bárány Gerő.
